

TILDEGI ADVERBIALLASIW QUBILISI

S.Jumamuratova

Annotaciya. *Usı maqalada qaraqalpaq til bilimindegi adverbializaciya qubılısı jóninde atap aytqanda geypara sózlerdiń formalıq ózgeriske ushıramay-aq ekinshi bir sóz shaqabınıń ornında qollanıwı haqqında yaǵnıy tildegi adverbiallasıw qubılısınıń ayırım ózgesheliklerin úyreniwdi maqset etip qoydıq.*

Gilt sózler: *adverbializaciya, til bilimi, ráwish, konverciya, atlıq, seplik, kelbetlik, almasıq, sanlıq, feyil.*

THE PHENOMENON OF ADVERBIALIZATION IN LANGUAGE

Abstract. *In this article, we aim to study the phenomenon of adverbialization in Karakalpak linguistics and its nature, in particular, the use of some words in the place of another word without undergoing formal changes, that is, some features of adverbialization.*

Keywords: *adverbialization, language, knowledge, pronunciation, conversion, noun, adjective, pronoun, number, case verb.*

ФЕНОМЕН АДВЕРБИАЛИЗАЦИИ В ЯЗЫКЕ

Аннотация. *Данная статья посвящена явлению адвербиализации в каракалпакском языкознании и его природе, в частности, тому, что некоторые слова употребляются на месте второго слова шақоби, не претерпевая формального изменения, то есть изучению некоторых особенностей этого явления, адвербиализации мы поставили перед собой цель.*

Ключевые слова: *наречие, знание языка, развитие, преобразование, число, надежный глагол.*

Adverbializaciya – basqa sóz shaqaplarınıń ráwishler toparına ótiwin bildiretuǵın process. Tildegi konversiyalıq process jańa sóz shaqabın qalıplestiriwde áhimiyetli orın iyeleydi. Atap ótilgen qubılıs tek ráwish sóz shaqabı ushın emes, barlıq sóz shaqaplarınıń payda bolıwı, qalıplesiwi ushın tiykar boldı. Túrkiy tilleri sistemasında ráwishlerdiń qalıplesiwi, rawajlanıwı, tillik ózgeshelikleri menen nızamlıqları belgili bir sistemaǵa tán normada qalıplesedi [1;35-39].

Bashqurt tili ilimpazları ráwishlerdiń sóz shaqabı retinde qalıplesiwin izertley otırıp, adverbiallasıw qubılısına tán mınaday eki negizgi ózgeshelikti kórsetedi. Adverbiallasıw, yaǵnıy basqa sóz shaqabınıń ráwishke aylanıwı bashqurt tilinde ráwishler quramın tolıqtırıwdıń birden-bir usılı. Olar tiykarınan tómendegishe jasaladı:

1) Konversiya joli menen, yaǵnıy til birliği óziniń dáslepki formasın ózgerip, belgili bir kontekste qollanıla otırıp, ráwishlik mánige iye boladı.

2) Basqa sóz shaqapları grammatikalıq kórsetkishleriniń leksikalanıwı menen turaqlasıwı nátiyjesinde ráwishke aylanadı [2;197].

Túrkiy tilleri materialların salıstıra otırıp «adverbializaciya» qubılısınıń ele de belgili sistemaǵa túspegenligin, túrli grammatikalar menen ilimiy miynetlerde biytárep, hár túrli bolıp qollanılıp kiyatırǵanı seziledi. Ráwishlerdiń jasalıw jolların izertlegen ilimpazlar bunday tillik proceske hár túrli kózqarastan qaraydı. Mısalı, joqarıda atap ótken bashqurt tili grammatikasında ráwishlerdiń qalıplesiwin universal sóz jasalıw sistemasınan bólip alıp qarap, adverbializaciya degen tarawda qarastıradı. Noǵay tilin izertlewshiler bolsa ráwishlerdiń qalıplesiwin sóz jasalıwdıń morfologiya-sintaksislik usılına tiyisli dep esaplaydı. Noǵay tili grammatikası bul qubılısqa atama retinde «adverbializaciyanı» sóz jasalıw menen shatastıradı. Al, sóz jasalıwdıń morfologiya-sintaksislik usılı dep otırǵan procesi tiykarınan alǵanda, mánilik hám sistemalıq jaqtan «adverbiallasıw qubılısı» menen tolıq sáykes keledi. Ilimpazdıń aytıwına qaraǵanda atalǵan usıl atlıq, kelbetlik, sanlıq, almasıq, feyil sózlerdiń belgili bir sóz túrlendiriwshi formada, basqa mánige iye bola otırıp (waqıt, orın, is-háreket, sebep, maqset, óshem hám t.b.) hám gáp ishinde hár turli tiptegi pısıqlawısh bolıp qollanıla otırıp, sóz túrleniw sistemasınan tolıq bólinip shıǵıp, keyninen ráwishler qatarına ótip, turlenbeytuǵın sóz shaqabı retinde qalıplese [3;194].

Tildegi atalǵan qubılıs sóz túrlendiriwshi formalar menen sóz túrleniw sistemasınıń ishki ózgeshelikleri, olardıń sóz shaqabın qalıplesiwdegi ornı menen sıpatı, tillik aralıq jaǵdaylar hám de sóz shaqabınıń semantikalıq mánisi menen sol mánini qalıplestriwshi procesler, olardıń óz ara qarım-qatnasına baylanıslı boladı. Sóz yamasa tillik birlik qayta mánige iye bolǵanıday atawısh sóz shaqabınıń, feyildiń grammatikalıq formaları jańa ráwishlik mánige iye boladı.

Házirgi ózbek tilindegi ráwishlerdi izertlewshiler sóz shaqaplarınıń qalıplese otırıp jasalatıwın, olardıń qalıplesiwine tán baslı belgilerdi, tiykarǵı tásir etetuǵın proceslerdi toplaп, ayırımları menen ortaқ qásiyetlerin anıqlap sistemalastırdı. Degen menen, gey bir ilimpazlar joqarıda ayılǵan jaǵdaylardı, ondaǵı ayırım qáteliklerdi qaytalap otırdı. Mısalı, ózbek tiliniń grammatikasın jazǵan A.N.Kononov ráwishlerdiń bul qalıplesiw jolların kúndelikli universal sóz jasalıw menen teńdey, bir toparda qarastırıp, olardı bir-birinen ajratadı. Negizinen alǵanda, eki qubılıstıń eki túrli tillik process ekenligi ajıralmaydı. Ulıwma mazmunı boyınsha basqa sóz shaqaplarınıń ráwishke aylanıwı dep kórsetkeni menen olardıń tiykarǵı ózgeshelikleri menen qásiyetlerin sıpatlaganı menen eki sistemaniń arası, parqı ajratılmadı.

Ózbek tilindegi ráwishler jasalıw usılı, qalıplesiw formaları jaǵınan ulıwma túrkiy tiller sistemasına tán, ortaқ qásiyetleri menen ózgeshelikleri kóp, júdá úlken ayırmashılıqları joq tillik kategoriya. Ráwishlerdiń payda bolıwındaǵı bunday nátiyjeler menen máseleler, olardıń arasındaǵı ayırmashılıq A.Gulyamov miynetinen orın alǵan. Ilimpaz ózbek tilindegi ráwishlerdiń qalıplesiwiniń bir neshe usılların ashıp kórsetti. Biraq «adverbializaciya» atamasına ilimiy túrde teoriyalıq anıqlama bergen joq. Ilimpazdıń aytıwına qaraǵanda ózbek

tilindagi sóz jasalıwdıń ónimli bir túri – belgili bir sóz shaqapları birlikleriniń ekinshi bir sóz shaqapları qatarına awısıwı. Sózler toparı leksikalıq mánisiniń góneriwi, sonıń nátiyjesinde basqa, jańa semantikalıq mánige bolıwı gáptegi xızmetine baylanıslı. Miynette sóz shaqaplarınıń bir-biri menen qatnası, baylanısıw dárejeleri, sóz shaqabın qalıplestiriwdegi qábileti menen sóz jasawdıń sıpatın keń túrde izertlegen. Túrkiy tilleriniń materialların analizley kelip, A.Gulyamov mınaday juwmaqa keledi. Birinshiden, sóz belgili bir grammatikalıq formanı qabıl etip, gáp ishindegi qollanılıwına, mánilik reńkiniń ózgeriwine baylanıslı (anıǵıraq aytqanda, formanıń góneriwi nátiyjesinde sóz semantikasınıń ózgeriwi) tolıq awısıwı, sonday-aq, basqa bir sóz shaqapları formalarınıń waqıtsha ekinshi sóz shaqabı funkciyasın atqarıwına baylanıslı awısıw, jartılay awısıw túrleri anıqlanǵanlıǵın aytađı [4;16].

Adverbiallasıw ushın sóz shaqaplarınıń ara qatnası ayqınlanıp, sóz shaqapları sistemalasıp baslaydı. Mısalı, atlıqtıń waqıtlıq, orınlıq mánidegi formaları ráwishler qatarınan kóbirek tabıladı. Bul jerde eki tárepleme qásiyet júzege shıǵadı. Gáp ishinde birde atlıq, birde ráwish sıpatında qollanılıwı atlıqlardıń dáslepki tiykarǵı, zatlıq mánisinen uzaqlasıp, ulıwmalıq sıpatqa iye bola baslawı menen baylanıslı. Mısalı, házirgi tillik sistema kózqarasınan bunday formalar hesh bólsheklewge bolmaytuǵın, túbir menen qosımtaǵa ajratılmaytuǵın tútas birlik: artqa, joqarı, endi, keshe, udayı, áste hám t.b. Ózbek tilinde – yuqori, tashqari, olgan, yangidan, birga, birdan; bashqurt tilinde kisen «keshke», tónón «tünde», bushqa «bosqa», undan «onǵa», oshannan «usınnan, usı jerden», bashta «bastan, bastan aweli»; türk tilinde – evel «áweli», sońra «keyin, sońınan», ónje «burın, ilgeri, aldı menen» hám t.b. Usınday mısallar tiykarında atalǵan ráwishlik reńkke iye bolǵan sózlerdiń adverbiallasıwı júdá erte waqıtları bolǵan dep juwmaq shıǵarıwǵa boladı.

Túrkiy tilleri tárepinen bunday izertlew jumısları áste rawajlandı. Izertlewshiler bolsa atalǵan sorawǵa anıq juwap bere almadı. Biraq tyurkologlardıń ráwish sóz shaqabınıń qalıplesiwi haqqındaǵı pikirleri joqarıda qoyılǵan sorawlar menen sáykes keledi. Mısalı, N.A.Baskakov qaraqalpaq tilnde ráwishler basqa sóz shaqaplarına qaraǵanda kesh qalıpleskenligin aytsa [5;218], akademik E.V.Sevortyan atawısh sóz shaqaplarınıń túrli toparlarǵa bóliniwi Orxon-Enisey (V-VIII áá.) esteliklerinen burın bolıp atırǵan qubılıs ekenligin eskertedi [6;67]. Eski túrkiy tili boyınsha qánige V.M.Nasilov bolsa ráwishler sóz shaqabı retinde usı dáwirde ele de qalıplesken joq, biraq bul process úzliksiz dawam etip atır, yaǵniy qalıplesiw aldında deydi [7;39]. Usınday tillik faktlerdi analizley otırıp, ráwishlerdiń qalıplesiwi eski túrkiy jazba esteliklerine shekemgi dáwirde de dawam etkenligin, tldiń rawajlanıw barısında óziniń jasalıw formasınıń aktivlesip, xızmetler sheńberiniń keńeygenligin kóremiz. Eski túrkiy jazba Estelikleri materiallarındaǵı bul procestiń qábiletin orta yamasa házirgi túrkiy tilleri menen salıstırıwǵa bolmaydı. Óytkeni házirgi waqıtta ráwish sóz shaqabınıń qalıplesiwi, ráwishlik formalar kóbeyip, rawajlanıw procesi júdá áste baratırǵanlıǵı seziledi.

Juwmaqlap aytqanda, ráwishler hesh bir grammatikalıq ózgerislerge úshıramaytuǵın, sóz shaqaplarınan belgili bir grammatikalıq formalar, hár túrli usıllar arqalı awısıp kelgen, leksika-semantikalıq kózqarastan zattıń is-háreketi menen sınınıń hár túrli belgilerin bildiretuǵın,

mánileri sonshelli dárejede gúngirtlenip ulıwmalasıw negizinde ózleriniń dáslepki mánisinen ajralǵanday bolıp qollanılatuǵın sóz toparı.

REFERENCES

1. Сарбалаев Ж.С. Адвербиализация туралы 1994.
2. Граматика Ногайского языка. Черкесск:1973
3. Грамматика современного башкирского литературного языка. – М.: 1981.
4. Гулямов А.Г. К вопросу об адвербиализации в узбекском языке. Уч. Записки ТГПИ. выпуск II. – Ташкент: 1954.
5. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. – М.: 1951.
6. Севортян Э.В. Словообразование в тюркских языках: В.кн. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Морфология. - М.: 1956.
7. Насилов В.М. Язык орхон-енсейских памятников. – М.:1960.